

Рецензія на книгу *Концепт передання у російській православній неопатристичній думці*

Концепт передання у російській православній неопатристичній думці. Едуард Саблон Лейва. К: ДУХ І ЛІТЕРА, 2022. 192 с.; ISBN 978-966-378-903-3; 150 грн.

Магомед РУБАНЕНКО
Незалежний дослідник

ORCID: 0000-0002-1397-0888

В українській богословській думці останнім часом спостерігається зростання впливу екуменічного підходу до вирішення богословських завдань. Представники різних конфесій присвячують свої праці розбору поглядів відомих богословів інших конфесій, використовуючи їх методологічні та ідейні напрацювання з метою аналізу, критики та часткової інтеграції. Приміром, нещодавня книга українського богослова і священника ПЦУ Андрія Шимановича *Біблійна екзегетика Карла Барта* була присвячена аналізу творчості відомого протестантського богослова. Книга Едуарда Саблона Лейви є ще одним важливим внеском у цьому напрямі, яка критично підходить до неопатристичної концепції “Передання”, розбираючи її як слабкі, так і сильні сторони з метою ґрунтовного переосмислення. Праця складається з чотирьох розділів.

У першому розділі “Поняття передання в російській дореволюційній православній теології XIX-XX ст.” автором докладно розглядаються історико-богословські передумови неопатристичної думки, які розпочалися зі школи Феофана (Прокоповича) і були продовжені Філаретом (Дроздовим), Макарієм Булгаковим, а також отримали свій головний вектор у думці таких відомих діячів XIX-XX століття, як Олексій Хом’яков та Микола Бердяєв. Аналізуючи історичні тенденції православ’я XIX ст., автор визначає дві головні гілки, які оформилися у ставленні до західного схоластичного звучання: “консервативну” (“слов’янофіли”) та “ліберальну” (“західники”). Слов’янофіли побоювалися впливу протестантської Реформації та католицької Контрреформації на православ’я через ретрансляційний підхід до його раціоналістичної методології та ідей, буквально запозичених для розвитку православної догматики, що, на їх думку, докорінно суперечило духу святих Отців.

Західники, навпаки, без остраху прагнули розширювати власну традицію впровадженням нових богословських віянь з боку Заходу, оскільки слідувати Отцям означає просуватися далі за них. Перш ніж приступити до аналізу західного впливу на російську релігійно-богословську думку у ставленні до Передання та його нової розробки православними теологами – головна тема праці, – автор намагається провести демаркаційну лінію в підході до нього з боку західного богослов'я. Мета даного аналізу полягає у висвітленні принципової відмінності підходів Заходу та Сходу до Передання: раціоналістичного (катафатичного) і містичного (апофатичного). Західне крило акцентує на формальному і раціональному характері Передання, з філігранно точними дефініціями, а також з прокламацією його якісного і кількісного зростання. Схід, в даному випадку, наполягає на апофатичному підході, не даючи точних визначень Переданню – живій ноуменальній силі, за допомогою якої Дух мовить у зібранні вільних особистостей протягом всієї церковної історії. Говорячи мовою Платона, Передання – це трансцендентна ідея, яка набуває різної форми залежно від історичних потреб та викликів.

Другий розділ “Поняття Передання в теології протоієрея Георгія Флоровського” розпочинається з опису “післяреволюційного” періоду розвитку східного богослов'я, коли більшість інтелектуалів було насильно депортовано закордон, – трагічного періоду, що, за іронією долі, був найсприятливішим для критичного розвитку православного богослов'я. Цю групу автор з алюзією на Івана Тургенєва символічно ділить на “отців” (О. Хомяков, М. Бердяєв, С. Булгаков, П. Флоренський) та “дітей”, коли на російському богословському небосхилі засяли молоді зорі, такі як Володимир Лоський та прот. Георгій Флоровський – засновники “неопатристичного синтезу”, ідейним лейтмотивом якого слугував девіз “уперед до Отців!” Як показує автор на прикладі Флоровського, на практиці все виглядало дещо інакше: “назад до Отців!”, оскільки, хоча в теорії Флоровський прагнув повернутися до методології, ідей і духу східних Отців, за фактом його підхід багато в чому був анти-діалогічним та ретроградним. Цікаво, що “неопатристичний синтез” Георгія Флоровського мав стати тією багатообіцяючою програмою, яка допомогла б християнському світові повернутися до святих Отців, що мовили в лоні православної церкви. Як демонструє автор, Флоровський прагнув утвердити культурно-історичну парадигму “християнського еллінізму” як вічну категорію християнського існування, що мала б слугувати антиподом проти західництва “в усіх своїх втіленнях і метаморфозах” (58), включно з російською релігійною філософією та академічною теологією. Флоровський ставив собі за мету творчо переосмислити спадщину східних Отців, щоб у згоді з ними відповідати на нові виклики сучасності.

Підспудно полеміка прот. Г. Флоровського була спрямована насамперед проти софіології, головними представниками якої були о. Павло Флоренський та о. Сергій Булгаков, оскільки, на його думку, софіологія була повністю під впливом західництва і не могла бути вірною спадщині Отців. Сам же Флоровський бачив своє завдання в тому, щоб досягти койнонії з іншими християнськими

Церквами і реформувати російське богослов'я згідно з його “елліністичним ідеалом”. Як демонструє автор, проблема полягала в тому, що його творчість не мала системного характеру. Радше перед нами набір критичних ідей від негативного, ніж чітко окреслена програма з позитивними тезами. Розмитість його власної “позитивної” програми якраз і була наслідком розроблюваного ним підходу до Передання. Останнє, на думку Флоровського, 1) не може підлягати чітким визначенням, оскільки, в такому разі, воно зраджує саме собі, продовжуючи перебувати в руслі раціоналістичного західного дискурсу: неживого, обмеженого та такого, що редукує активний дух Передання. 2) Далі, за Флоровським, Передання є динамічною реальністю, що охоплює внутрішнє життя Церкви, воно – її живий подих, що ніколи не зазіхає на свободу – надзвичайно важливу категорію для російського релігійного ренесансу – в її контингентному розвитку. 3) Передання також, на думку Флоровського, йде в ногу з пневматологією та еклезіологією, і немислиме поза ними. 4) І останнє: Передання є свого роду клімат або матриця, в якому народжувалося Писання. Таким чином Передання – сам дух форми св. Письма, а значить останнє може відкриватися тільки тим, хто цим духом керований.

Проте, як критично підсумовує автор, погляд на Передання у Флоровського залишається, як і раніше, партикуляристським та фундаменталістським, оскільки не тільки обмежується винятково православною рецепцією та рамками східної церкви, а й, як показала практика, прагне повернутися до рудиментарних історичних форм християнського еллінізму.

Третій розділ присвячений концепту “Передання” однієї з ключових фігур “неопатристичного синтезу” Володимирі Лосському. Автором коротко описується його біографія, богословський контекст, інтереси і, що найважливіше, новий підхід до осмислення Передання. У цьому розділі докладно демонструється інтерес Лосського до апофатизму і містицизму. “Немає містики без богослов'я, і що головне, богослов'я без містики”. Особистість Лосського унікальна ще й тим, що на Заході він не тільки добре вивчив схоластичні методи богослов'я, але й намагався роз'яснити західній публіці особливість і унікальність православ'я, роблячи все можливе для його популяризації. Проте, незважаючи на свій православно-західний контекст, загальна спрямованість його богослов'я була антизахідна. Важливий внесок Лосського полягав у розробці персоналізму з позицій апофатичного містицизму, а саме: “людина не народжується особою, а *стає*” (95) через причастя до життя Трьохісного Бога, який проявляє Себе за допомогою Святого Духа всередині Церкви.

Для Лосського справжнє богослов'я тісно пов'язане з життям, духовністю і містицизмом. Мова не тільки про академічну діяльність з її чіткими тезами, але, що найважливіше, про дію Бога всередині унікальних особистостей, які складають Церковне зібрання. У зв'язку з цим підходом Лосський розпочав розробку поняття Передання/передання (в однині і в множині) з великої і малої літери, надаючи тому концептуального вираження (наскільки це можливо в рамках апофатичної тра-

диції). Автор проводить дослідження програмної праці Лосського *La Tradition et les traditions*, в якій останній визначив відмінність між Переданням і переданнями таким чином: перше, на його думку, є вертикальним змістом, трансцендентним за визначення, тоді як друге носить горизонтальний характер форми, вираженої через св. Писання, Отців церкви, літургійне життя тощо. Саме підхід Лосського до Передання, на думку автора, є найважливішим й унікальним його внеском як у православне, так і екуменічне богослов'я. Намагаючись рафінувати поняття Передання від юридичної, схоластичної та філігранно вивіреної мови західної думки, Лосський протиставляє останньому 1) живе Передання, скероване Духом, що є ні чим іншим як “живою пам'яттю Церкви”. 2) Також Передання, якщо коротко, є історично-містичною призмою, крізь яку Церква може правильно розуміти та осягати тексти Писання. “Тільки завдяки Переданню тексти Писання оживають і несуть у собі життя” (118). Цей погляд на Передання і Писання видає глибоко екзистенційну спрямованість богослов'я Лосського.

Критично підійшовши до спадщини Лосського, автор демонструє, що, як і Флоровський, той закликав рухатись скоріше “назад до Отців”, тоді як перше покоління російських богословів, навпаки, прагнуло подолати Отців, спираючись не лише на методологію західного богослов'я, а й на творче переосмислення “отцівської спадщини” із поправкою на потреби, що їх вони спостерігали в сучасному світі. Загалом, незважаючи на позитивні сторони розроблюваного Лосським екуменічного погляду на Писання за допомогою більш широкого поняття Передання, перевага надається останньому, яке в повноті зберігається тільки в православній церкві. Тому богослов'я Лосського залишається найпопулярнішим у фундаменталістських колах православ'я, що, звісно, мало сприяє екуменічній відкритості та взаємодоповнюваності з боку інших християнських конфесій.

Останній розділ присвячений критичному розгляду концепції Передання в “неопатристичному синтезі”. Досліджуючи історичне формування того ставлення до Передання, яке отримало своє вираження в програмі неопатристичних богословів, автор виокремлює найважливіші віхи в історії східного богослов'я, такі як вчення Платона, яке вплинуло на містичну, у чомусь езотеричну й герметичну систему Орігена, безсумнівний вплив якого відобразився на всьому крилі східного богослов'я; апофатичний шлях богопізнання Діонісія Ареопагіта; вчення Симеона Нового Богослова; а також праці мабуть найшанованішого і найзначущого систематизатора православного вчення св. Григорія Палами. Однак вже теологія XXI століття критично переосмислила сам “неопатристичний синтез”, включно з його концепцією Передання.

Критика автором “неопатристичної концепції Передання” детально представлена в таких положеннях: 1) розмиті контури концепції “П/передання”; 2) переважно містичний підхід напротивагу раціоналістичному; 3) логічні суперечності концепції; 4) некритичне ставлення до “пам'яті Церкви”; 5) трансцендентне (ноуменальне) розуміння Передання, яке перебільшує значимість цього концепту; 6) нечітка лінія між Переданням/переданням (вертикаль/горизонталь);

7) фундаменталістський та ретроградний підхід до Отців; 8) пневматологічні та еклезіологічні обмеження (партикуляристські, обмежені суто східною традицією).

Наприкінці автор робить такі висновки: неопатристична концепція вимагає ґрунтовного перегляду; вона значно обмежує науковий і суспільно-церковний дискурси.

Метою автора було не тільки проаналізувати та відзначити слабкі та сильні сторони неопатристичної концепції Передання, але й продемонструвати її користь для інших християнських конфесій. На мою думку, автор впорався з першим, оскільки проаналізував історичні, богословські та філософські передумови концепції в ретроспективному ключі, і надав їй об'єктивну критичну оцінку в світлі нових досліджень. Бібліографія праці сягає ста восьмидесяти одиниць з використанням англо-, російсько-, україномовних джерел, що для дослідження розміром у 192 с. досить суттєво.

Щодо другого, то постає наступна проблематика. Якщо концепція Передання потребує "ґрунтовного" переосмислення (а, виходячи з аргументів праці, це дійсно так), під питанням опиняється сама важливість неопатристичної думки для інших конфесій в існуючій формі. Говорячи про екуменічний внесок неопатристичної концепції Передання, автор зазначає, що "протестантам слід повчитися порівнювати свої богословські та екзегетичні допущення з вченням древніх Отців, усвідомлюючи, що Церква зародилася задовго до Реформації"¹, а Передання має посідати не другорядну або третьорядну роль у тлумаченні Писання, але (і це, за думкою автора, співзвучно ідеям Мартіна Лютера) виступати історичною матрицею його актуалізації в конкретному контексті щодо конкретних потреб, як це робили Отці. Зрозуміло, що незалежної, вільної від історичного церковного контексту герменевтики бути не може. Православна традиція, укорінена в Переданні, та протестантська автономія, яка базується на вільному підході до Писання, – химерна опозиція, яка насправді заважає побачити дві сторони однієї монети. Будь-яка думка знаходиться в матриці традиції, яка продовжує постійно розвиватися та видозмінюватись. Але все ж не зовсім зрозуміло, яку роль має відігравати в цьому саме неопатристична концепція Передання, проаналізована та критикована автором. Якщо припустити, що Передання в цілому невід'ємна частина церковного життя, аргументів щодо актуалізації саме неопатристичної концепції в іншо-конфесійному просторі як таких не було.

Також відчувається авторська емпатія стосовно апофатичного підходу православної традиції, хоча він і бачить його недоліки. Якщо логіку апофатизму довести до апофеозу, Бог (в даному випадку виражений через Церковне Передання) виявиться радикально трансцендентним, абсолютно іншим, як і саме Передання. Якщо ж, слідуючи катафатичному підходу, зробити визначення Передання зрозумілим, чітким і раціоналістичним, є небезпека редукувати непізнаваний таємничий Дух, який "віє, де хоче", обмеживши еклезіологічні та пневматологічні складові церкви. Збереження антиномії містично-екзистенційного апофа-

¹ С. 132

тизму та раціоналістичного катафатизму не дає можливості просунути вперед, залишаючись в стані містичної напруги перед логічною нерозв'язністю – на що й акцентували Лосський та Флоровський. Звідси й логічні суперечності неопатристичного підходу, і проблема щодо побудови холістичної концепції Передання, яка б рахувалася з усіма аспектами даної проблематики. Ця проблема ще не отримала вирішення в православній (і ширше – християнській) теології, і навряд чи вона знайде його скоро.

В цілому книга залишає приємне враження змістовного дослідження і буде цікава і дослідникам російської богословської думки XIX-XX ст., і представникам православної церкви, які хочуть поглибити своє розуміння Передання, і представникам інших конфесій, які хотіли б переглянути власні джерела.

Mahomed RUBANENKO
Independent Researcher

ORCID: 0000-0002-1397-0888

Надійшла до редакції / Received 18.01.2023
Прийнята до публікації / Accepted 10.03.2023